

Д.З. Нурбаева ^{*1}, З.О. Дукенбаева ²

¹Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ 2-курс докторанты, Қазақстан Республикасы, Астана
e-mail: dina.nis01@gmail.com

²Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.
Қазақстан Республикасы, Астана
e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

ҰЗАҚБАЙ ҚҰЛЫМБЕТОВ ТАРИХИ ТҮЛҒА: САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақала, Кеңестік билік кезеңінде мемлекеттік-саяси және қоғамдық істермен айналысып, ұлты үшін қызмет еткен белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Ұзақбай Құлымбетовтің өмірі мен қызметіне арналады. Мақаланың негізгі дереккөзі архив құжаттары мен жекелеген зерттеушілердің еңбектеріне негізделген. Сонымен қатар, Ұ.Ж. Құлымбетовтың қатардағы мектеп мұғалімінен бастап, Қазақстанның жоғары басшылық қызметі – Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметіне дейінгі атқарған еңбек жолын сипаттайтын құнды деректер енген. Қазіргі уақытта Ұ. Құлымбетовтің тарихи тұлғасы мен қайраткерлік іс-әрекетін, артында қалған мол рухани мұрасын талдап-таразылап жарыққа шығару өте өзекті саналады. Сондықтан да Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ҚР ОМА) қорындағы құжаттарды ғылыми айналымға енгізу маңызды.

Мемлекет және қоғам қайраткерінің халық ағарту бөліміндегі, елдегі ұжымдастыру мен индустрияландыру, мәдени рефоллюция мен әкімшілік-аумақтық аудандастыру, әліпби реформасы мен астананы Қызылордадан Алматыға көшіру, денсаулық сақтау, өндіріс орындарын ашу мен мамандар даярлау ісіндегі қызметіне қатысты еңбекіне талдау жасалады. Тұлғаның өмірі, мемлекеттік және саяси қызметі-не қатысты «тарихи тұлғатану» бағытында жүргізілген зерттеу нәтижелері мақалада жан-жақты қарасты-рылып, нақты мәліметтер ұсынылады. Мақалада деректанулық, нақты тарихилық, тарихи-салыстыру әдістері басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: Ұ.Құлымбетов, мемлекет және қоғам қайраткері, Кеңестік билік, ағартушылық, реформалар, экономика, өндіріс орындары, ұлт мәдениеті.

Нурбаева Д.З. ^{*1}, Дукенбаева З.О. ².

¹Докторант 2-курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана
e-mail: dina.nis01@gmail.com

²Профессор, д.и.н. кафедры истории Казахстана исторического факультета ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана
e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

УЗАКБАЙ КУЛЫМБЕТОВ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ: ПОЛИТИКО-ОБЩЕСТВЕННАЯ И ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

Статья посвящена жизни и деятельности известного государственного и общественного деятеля Узакбая Кулымбетова, который в период советской власти занимался государственно-политическими и общественными делами и служил для нации. Основным источником статьи основан на архивных документах и трудах отдельных исследователей. Также включены ценные данные, характеризующие трудовую деятельность У.Ж. Кулымбетова, начиная с рядового школьного учителя и заканчивая высшей руководящей должностью Казахстана – председателем Казахского Центрального Исполнительного комитета. В настоящее время У. Важно проанализировать историческую личность и деятельность Кулымбетова, его богатое духовное наследие. Поэтому важно ввести в

научный оборот документы из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан (далее – ЦГА РК).

Будет проведен анализ трудовой деятельности государственного и общественного деятеля в отделе народного просвещения, в деле коллективизации и индустриализации страны, культурной рефлексии и административно-территориального районирования, реформы алфавита и переноса столицы из Кызылорды в Алматы, здравоохранения, открытия производств и подготовки специалистов. Результаты исследования, проведенного в направлении «историческое личностное исследование», касающиеся жизни, государственной и политической деятельности личности, подробно рассматриваются в статье и представляются конкретные данные. В статье руководствовались источниковедческими, конкретными историческими, историко-сравнительными методами.

Ключевые слова: У. Кулымбетов, государственный и общественный деятель, Советская власть, просвещение, реформы, экономика, производства, культура нации.

*Nurbayeva D.Z.*¹, Dukenbayeva Z.O.²*

¹Doctoral student of the 2nd year of the educational program "History", L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana city.

e-mail: dina.nis01@gmail.com

²Professor, Doctor of Historical Sciences, Department of the History of Kazakhstan, Faculty of History, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Kazakhstan, Astana city

e-mail: dukenbaevazo@mail.ru

UZAKBAI KULUMBETOV HISTORICAL PERSONALITY: POLITICAL, SOCIAL AND CREATIVE ACTIVITY

Abstract

The article is devoted to the life and work of the famous statesman and public figure Uzakbai Kulymbetov, who during the Soviet period was engaged in state-political and public affairs and served for the nation. The main source of the article is based on archival documents and the works of individual researchers. Also included are valuable data characterizing the work of U.Zh. Kulymbetov, starting with an ordinary school teacher and ending with the highest leadership position in Kazakhstan – Chairman of the Kazakh Central Executive Committee. Currently, U. It is important to analyze the historical personality and active activity of Kulymbetov, his rich spiritual heritage. Therefore, it is important to introduce into scientific circulation documents from the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter – the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan).

The analysis of the labor activity of the state and public figure in the Department of public education, in the collectivization and industrialization of the country, cultural reflection and administrative-territorial zoning, alphabet reform and the transfer of the capital from Kyzylorda to Almaty, healthcare, the opening of production facilities and training of specialists will be carried out. The results of the research conducted in the direction of "historical personal research" concerning the life, state and political activity of an individual are discussed in detail in the article and specific data are presented. The article was guided by source studies, specific historical, historical and comparative methods.

Keywords: U. Kulymbetov, statesman and public figure, Soviet power, enlightenment, reforms, economy, production, culture of the nation.

Кіріспе. Өткен тарихымызда елінің ертеңі мен жерінің болшағы үшін басын бәйгеге тіккен тұлғаларымыз аз болмаған. Солардың қатарында ат жалын тартып мінгеннен бастап тынысы тоқтағанша халқының мүддесіне қызмет жасап, қарапайым ауыл мұғалімінен Қазақ КСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметіне дейін жоғарылаған нар тұлға – Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов [1, 3-б.]. Ол – 1891 жылы 18 наурызда Ырғыз уезі, Аманкөл болысында дүниеге келген. XX ғ. басында Ресей қалалары мен шет елдерде білім алған қазақ азаматтарының көпшілігі алғашқы білімді ауыл молдасынан сауатын ашқан. «Ауыл молдасы институты» – қазақтың ұлттық рухани қайнар сөзі» [2], - демекші Ұ. Құлымбетов те 8 жасында ауыл молдасынан хат таныған. Ал 1910 жылы білімін арттыру мақсатында Ырғыздағы 2 сыныптық орыс-қазақ училищесін, 1912 жылы Ақтөбе мұғалімдер семинариясын бітірген соң Ырғыз және Торғай уездерінде ұзақ уақыт бойы ұстаздық еткен. Осылайша, тұлғаның алғашқы қызметі – мұға-лімдік жұмысы басталады. Осы қызметті Қазан төңкерісіне дейін, яғни 5-6 жыл бойы Ырғызда атқарды.

Аса зерделі педагог үнемі прогрессивті ақыл-ойдың жетегінде болады. Шәкірттеріне тарих, география, орыс әдебиеті, арифметика пәндерінің алғашқы бастауыш сыр-сипатын әлеуметтік өмір құбылыстарымен астастыра түсіндіруді бірінші кезекке қояды. Бұл кезде ол Ырғыз өңірінде етек ала бастаған ұлт-азаттық қозғалысына, өлкеде революциялық ой-пікірдің, жалпы коммунистік насихаттың етек алуына атсалысады [3, 129-б.]. Социалистік құрылыстың алғашқы жылдарында Ақтөбе өңірінде мәдени өмірдің саяси факторы Кеңестерді құруға араласты, азамат соғысына қатысты.

Ұзақбай Құлымбетовтың қазақ мемлекеттілігін нығайту, әл-ауқатын арттыру бойынша атқарған қызметі 1919 жылы басталды. Осы уақыттан бастап саясаттан тыс болғанымен заманның тынысы көзі ашық азаматы екенін, елі үшін қызмет қылудың даңғыл жолына түседі.

1920 жылдары халық ағарту саласынан қол үзбей, үнемі сауатсыздықпен күресте белсенділік танытты. Оның бір дәлелі 1922 жылдың ақпанында Ақтөбе губерниялық ағарту бөліміне меңгеруші болып тағайындалуы еді. Ал келесі жылдың күзінде Ақмола губерниясына атқару комитеті төрағасының орынбасарлығына ауысты, желтоқсанда төрағалығына сайланды. Сөйтіп республикаға танымал тұлғалар шоғырына кірді.

Ұ.Құлымбетов тек ғана ағартушылық салада емес экономика, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының қалыптасуына да үлкен күш жұмсады. Бұл жұмыстардың басы 1925 ж. Қазақ АКСР Халық шаруашылығы кеңесінің төрағасы қызметін атқарған кезден белгілі болды. Түрксіб темір жолы құрылысының салынуына бірден-бір себепкер болған.

1926 жылдың күзінде Өлкелік Комитет Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары және Жоспарлау комитетін басқарды. Осы қызметті атқарған кезінде елдегі индустрияландыру бағдарламасын жариялады.

1928 жылы Қазақ өлкелік ішкі және сыртқы сауда Халық Комиссары қызметін атқарды. Осы жылдары Елек тұз өндіру, Ембі мұнай кәсіпорнының қуатын арттыру, мұнай өңдейтін зауыт салу, мал шаруашылығын дамыту, тері өңдеу, тоқыма кәсіпорындарын салу жайында бағдарламалар ұсынды.

Қазақстанның экономикасына нарықтық қатынастарды енгізуге жәрмеңкелер септесетінін жақсы түсінгендіктен, Темірде, Ойылда, Қояндыда, Қарқарада, Қызылордада, Әулиеатада ұйымдастырылатын жәрмеңкелерге түрлі жеңілдіктер беруді – алым-салықтан босату, темір жол мен су көлігінің тарифін төмендету, сақтандыру тарифін азайту, кеден ісін жетілдіруді көздеді [4, 4-б.].

1927 жылы Өлкелік комитеттің астананы Қызылордадан Алматыға ауыстыру жөніндегі қаулысы шығып, арнайы комиссия құрылды. Ұ.Құлымбетов аталған комиссия құрамында қаулыны жүзеге асыруда О.Жандосовпен бірге атсалысты. Осылайша, Алматыға келіп, болашақ астананың құрылысы мен инфрақұрылымымен танысты. 1929 жылы Үкімет Алматыға қоныс аударды. Бұл саяси ауысудың басында Ұ.Құлымбетовтың атқарған рөлі ерекше еді.

1935 жылы Ұ.Құлымбетов Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы болып сайланды. Төрағалық қызмет атқарған жылдары республикадан аштық зардабынан басқа мемлекет территориясына босып кеткен қазақтарды елге қайтару, көшіріп әкелу және отырықшыландыру ісінің басында жүрді. Осылайша, ұлт мүддесіне қажет мәселені шешудегі өткірлігі сол жылдардың өзінде қазақ қауымының көңілінен шығып жатты.

Саяси қайраткердің үзеңгілестері оның «көрегендігі мен мемлекеттік дәрежедегі ойлау жүйесі – көптеген әріптестерімен салыстырғанда көш ілгері еді...», - дей келе, «ол өз ісін жетік меңгерген, ұйымдастырушылық қабілеті зор, екі тілде шешеш сөйлейтін, қорытынды шығара алатын», - деп еске алған. Оны 1933 жылы пленумда сөйлеген сөзінен байқауға болады: «Мен Өлкелік Комитеттің және оның хатшысы Голощекиннің ауылды басқарудағы әдістеріне алғашқылардың бірі болып қарсы шықсам да, Өлкелік Комитеттің Бюро мүшесі ретінде жіберілген қателіктеріне жауап беремін»-деген. Яғни, Ұ.Құлымбетов Қазақ Орталық Атқару Комитеті Төрағасы қызметінде жүріп негізінен алдыңғы басшылық жіберген қателіктерді түзету, ауыл шаруашылығы, соның ішінде алдымен мал шаруашылығының дамуына, ел еңбекшілерінің әлеуметтік жағдайының көтерілуіне көп көңіл бөлді. Ол осы қателіктерді түзету үшін қазақ шаруаларының халін түзетуге күш салды. Қайтпас қайсарлығының арқасында мәселені Өлкелік Комитеттің Бюро талқысына қояды. Соның нәтижесінде кеш болса да, Обком хатшыларына ауылдағы жағдайды өзгертуге бағытталған нақты міндеттер жүктеледі.

Тұлғаның беделі Одақта да, таған елінде де аса жоғары болатын. 1935 жылғы 23 қаңтарда Бүкілодақ-тық Орталық атқару комитетінің (бұдан әрі – БОАК) I сессиясы ашылып, комитет төрағалығына

М.И. Калининді сайлауды ВКП (б) атынан ұсынған Ұ.Құлымбетов еді. Осы сессияда БОАК хатшысының орынбасарлығына Н.Нұрмақов, президиум мүшелігіне Ұ.Құлымбетов сайланды, Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасы (бұдан әрі – РКФСР) Халық Комиссарлар кеңесі (бұдан әрі – ХКК) төрағасының орынбасарлығына Т.Рысқұлов бекітілді. Осылайша, үш арысымыздың жұлдызы оңынан туған еді. бірақ, көңілде күдік те жоқ емес-тін. Қуғын-сүргіннің

ұлғаюымен қоғамда үрей орнықты. Тарихтың осындай зобалаңына тап болған біртуар тұлғалардың тағдыры айрықша күрделі күй кешетінін бүгінгі ұрпақ терең сезініп, парасатпен парықтай білуі қажет. Еліміз тәуелсіздік алғаннан соң саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, есімдерін жаңғырту мәселесі көтерілді. Осы тұста 1993 жылы 14 сәуірде ҚР №2200 заңында «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» [5] заңы шенберінде және 1997 жылы 31 мамырда тәуелсіз Қазақ елі тұңғыш рет саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні мен 2020 жылы 24 қарашадағы ҚР Президентінің саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы мемлекеттік комиссиясының жұмысы [6] осы келелі істердің жемісі. Осы күннен бастап Ұзақбай Құлымбетовтың есімі жаңаша жаңғырды. Содан бері тұлғаның 100, 110, 120, 125 жылдық мерейтойлары өтті. Мектептерге, көшелерге есімі берілді, жер-жерден тас мүсін қойылды, еңбектері мен архив құжаттары жарияланды [3, 6-б.].

2017 жылы 12 қыркүйекте Алматыда Қазақ ОАК Төрағасы Ұзақбай Құлымбетовтың құрметіне Т.Жүргенов атындағы өнер академиясының ғимаратына ескерткіш тақта орнатылды. Бұл жұмыстардың барлығы Ұ. Құлымбетовтың қызмет еткен кезеңіне тән тарихи оқиғаларды сипаттап қана қоймай, сонымен қатар олардың нақты даму бағытын анықтауға септігін тигізеді.

Мақсаты мен міндеттері. Ұ. Құлымбетовтың саяси-қоғамдық және шығармашылық қызметін архив деректері негізінде зерттеу. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерді алға қойдық:

- Ұ.Құлымбетовтың өмірі мен қызметіне қатысты архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізу;
- Ұ.Құлымбетовтың кеңестік билік тұсындағы саяси, қоғамдық және шығармашылық қызметіне талдау жасау;

– Мемлекет және қоғам қайраткерінің тоталитарлық жүйенің қуғын-сүргініне ұшырауын, сталиндік саясаттың жүгенсіздігін, тұрпайы механизмін Ұ. Құлымбетовтың қасіретті тағдыры арқылы көрсету;

– Ұ.Құлымбетовтың тарихи тұлғасын ашу арқылы оның өмірінің кейінгі ұрпаққа тағылымын ашу, толыққанды қалыптасқан қайраткердің тұлғалық бейнесін жаңғырту.

Материалдар мен әдістер. Қазақстан тарихында ұлттың тұтастығын сақтау, азаттық үшін күрес және қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру жолында еңбек етіп, өз өмірінен ұлт мүддесін жоғары қойған тұлғалар жетерлік. Бүгінгі таңда ұлттық идеологияның дамуында «тұлғаландыру» процесінің маңызы ерекше. Ол бағытта елімізде қолға алынған «Ұлы дала тұлғалары» атты ғылыми-көпшілік сериялардың жарыққа шығуы, «тұлғатану» бағытындағы зерттеулер де өткен тарихымыздағы оқиғалардың, тұлғалар бейнесі мен қайраткерлігін ұрпақ жадында да ғылыми тұрғыдан да лайықты бағасының алуы.

Мақалада ғылыми зерттеудің эмпирикалық, теориялық әдістері ұтымды пайдаланылады. Тарқатып айтар болсақ, салыстырмалы-тарихи, индукция, дедукция, жинақталған ақпараттардың шынайылығын талдау және оқиғалардың хронологиялық реттілігін анықтауда «хронологиялық әдісті» басшылыққа аламыз.

Ғылыми мақалада қоғам қайраткері Ұ.Құлымбетов туралы архив қорындағы деректермен жұмыс жасауда тарихи қағиданың маңызы ерекше. Бұл қағиданы басшылыққа ала отырып, мемлекет қайраткерінің архив қорындағы құжаттары бойынша жинақталған деректерді жан-жақты талдау арқылы тарихи шынайылыққа қол жеткізуге болады. Бұл әдіс арқылы Ұ.Құлымбетовтың өмірі, қызметі мен шығарма-шылығына қатысты басқа деректермен салыстырмалы талдау жасауға және салыстырмалы-тарихи әдісті ұтымды пайдалануда маңызды.

Талқылау. Саналы ғұмырында халқымыздың азаттығы мен теңдігі, рухани жаңғыруы мен мәдениетінің өсуі жолында күресіп өткен және артынан мәңгілік мұра қалдырған бірегей тұлға – Ұзақбай Құлымбетовтің мұралары әлі зерттелу үстінде. Ал ол мұраларға терең бойлаған сайын оның қатпар-қатпар қабаттарынан бірегей тұлғаның ұлт мүддесі жолындағы күресінің айғақтары айқындала түседі.

XX ғ. қазақ халқының білімі мен ғылымы, мәдениеті, ауыл шаруашылығы және өнеркәсібінің дамуына үлес қосқан белгілі қайраткер, Қазақ КСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметіне дейін жоғарылаған тұлға – Ұзақбай Құлымбетов еді. Оның өмірі, қызметі мен ғылыми мұрасына қатысты отандық зерттеушілер көлемді зерттеулер жүргізді, жарыққа шығарды. Бұл санаттағы зерттеушілердің ішінде белгілі тарихшылар М.Қойгелді [4], С.Смағұлова [7], К.Айдарбекұлы [8], Г.Жүгенбаеваның [9] бірнеше көлемді зерттеу мақалалары жарық көрген. Сонымен қатар, мемлекет және партия қайраткерінің елі үшін жасаған еңбегі мен қызметін болашақ ұрпақ үшін есімін ұлықтау мақсатында жазылған ғылыми мақалалар қатарында И.Өтеміс [10], Е.Бекжанұлы [11], М.Бекарыстан [12] сынды авторлар бар. Аталған авторлардың еңбектері Ұ.Құлымбетовтың есімін болашақ ұрпаққа таныту мақсатында жазылған. Сонымен қатар, Ұ.Құлымбетовтың өмірі, қызметі мен ғылыми еңбектеріне қатысты бірнеше жинақтың (деректер мен құжаттар) маңыздылығы ерекше. Олардың бірі 2016 жылы қызы, педагог О.Қарабалина-ның құрастыруымен жарыққа шыққан жинақта естеліктер, зерттеулер, мақалалар мен ғұмырнаамалық хикаяттар топтастырылса [13]. 2017 жылы жарық көрген жинақта ұзақ уқыт бойы тұлғалық, елдік мақсаттағы қоғам алдындағы атқарған қызметі, артында қалған

мұрасы назардан тыс қалып келген тұлғаның әртүрлі мінберлерде сөйлеген сөздері, баяндамалары және қайраткердің мемлекеттік қызметі-нен хабар беретін үкімет қаулылары мен шешімдерін қамтыған мұрағат құжаттарының көшірмелері берілген [14]. Ал 2020 жылы жарық көрген құжаттар жинағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты мен ҚР ОМА бірлесе Ұ.Құлымбетовтың 1920-1937 жж. атқарған қызметі бары-сында жүріп өткен өмір жолы айқындалып, Қазақстанның жалпы халық шаруашылығының, экономикасы мен мәдени-ағартушылық саласының дамуына сіңірген ерен еңбегі сипатталады [1]. Үшінші жинақ 2022 жылы ғұмырнамалық сипатта Х.Әбжановтың құрастыруымен жарық көрді. Жинақта зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен құжаттары жинақталған [3].

Зерттеу нәтижесі. Ұзақбай Құлымбетов республикалық түрлі органдарда басшылық қызметте болған кезінде атқарған істері: экономикадағы бесжылдық жоспар, әкімшілік-шаруашылық басқаруды жүйеге келтіру, яғни аудандастыру, салық тәртібін жөнге келтіру, ірі кен орындарының шикізаттық қуатын ел ішіне қайта бөлу, мал шаруашылығын дамытумен қоса, тоқыма, жүн-тері илейтін зауыттар ашып, жеңіл өнеркәсіпті дамыту, ауылдарда кооперативтер құрып, шикізат илейтін шағын цехтар мен ұсақ кәсіпшілік құру.

Ұ.Құлымбетовтың саяси-қоғамдық және шығармашылық қызметіне қатысты зерттеулер мен архивтік құжаттарды талдай келе келесідей бағыттағы жұмыстарды бөліп көрсетеміз:

Оқу-ағарту саласындағы қызметі. Ұйымдастырушылық қабілетімен таныла білген Ұзақбай Құлымбетов қазақ жастарының сауатты болуы үшін қолынан келген істердің барлығын атқарған. Мектептер, жетім балалар үшін интернат ашқызған. Ол Калининге жазған хатында Қазақстандағы балалар саны Одақ көлеміндегі панасыз жасөспірімдердің үштен бірін құрайтынын хабарлап, болашақ ел иелерінің талапқа сай білім алуы үшін, олардың оқу орындарын жабдықтау үшін косымша үш миллион қаржы бөлуін сұраған.

Мәдениет саласындағы еңбегі. Мектеп пен мектепке дейінгі мекемелер, балаларды құқықтық қорғау, мұғалімдер айлығы, балалар үйі мәселесін жан-жақты талқылап, педагогикалық кадрларды даярлаумен айналысты. Ақтөбеде ашылған үш жылдық педагогикалық курстарға 75 курсант тартылған еді. мұның сыртында қысқа мерзімді ауыл шаруашылық курстары жұмыс істеп тұрды. Түрлі апталықтар, пролетарлық мейрамдар ұйымдастырылып, Ақтөбе, Ақбұлақ, Ембі және Шалқардағы темір жол бойында үгіт пунктері ашылды. 1922 жылдың жаңалығы – архив ісінің ұйымдастырыла бастауы еді [13-б.]

Экономиканы тұрақтандыру саласындағы еңбегі. Ұзақбай Құлымбетовтің ел экономикасы қалыптасуының ең қиын 1925-1926 жж. Қазақ АКСР Халық шаруашылығы орталық кеңесінің төрағасы қызметінде атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Ол кеңестік жүйеде шет аймақтарды индустрияландыру деп аталатын кезеңде республикадағы экономикалық өмірге етене араласты. Жоғары қарқынмен жүргізіле бастаған индустрияландыру өңірлердің емес, орталықтың мүддесі үшін ұлттық экономиканың ерекшелік-терін ескермей жүргізілгенін ерекше атап өткен жөн.

Кеңестік билік социалистік индустрияландыру саясатын елдің экономикасы мен мәдениетін көтеру-дегі және оның қорғаныс қабілетін нығайтудағы басты буын ретінде анықтай отырып, Коммунистік партия қуатты өнеркәсіптің бірінші кезектегі дамуына барынша көңіл бөлді.

Кеңестік билік социалистік индустрияландыру саясатын елдің экономикасы мен мәдениетін көтеру-дегі және оның қорғаныс қабілетін нығайтудағы басты буын ретінде анықтай отырып, Коммунистік партия қуатты өнеркәсіптің бірінші кезектегі дамуына барынша көңіл бөлді. Бұл ретте ол Қазақстанды Орталық өңірлер үшін шикізат базасы ретінде пайдалану қағидатын негізге алды. Сондықтан болар, Ұ.Құлымбетов Халық шаруашылығының Жоғарғы Кеңесі және басқа да орталық биліктен мына талап-тардың жүзеге асырылуын: Атбасар мыс комбинатын іске қосу мәселесін шешу; Екібастұздан білікті жұмысшыларды ауыстыру мүмкіндігін, жергілікті халықтың арасындағы жұмыссыздықты едәуір жеңіл-дегуді; Елек тұз трестінде тұзды өз бетінше сату нарықтарын кеңейту туралы қаулысын жүзеге асыру; Павлодар тресінде қолма-қол төлемдерінің мөлшерін қосымша ұлғайтуға қол жеткізу; Алтай ауданындағы алтын кен орындарына және «Оңтүстік-Орал алтын» тресіне ұзақ мерзімді несие беру туралы қолдауатты қолтау т.б. [3, 52-б.]. Сонымен қатар, республикалық Жоспарлау комиссиясының төрағасы, сәл кейіндеу республикалық Халық комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары қызметтеріне көтерілді. Сол жылдары ол РСФСР Халық комиссарлары Кеңесі жанындағы «Түркісіб» теміржол құрылысына жәрдемдесу комитетінің басшысы Тұрар Рысқұловпен бірлесе отырып, жұмысқа қазақтарды кеңінен тартты. Бұл оларды аштық құрсауынан аман сақтап қалуға жасалған оң қадам еді.

Ашаршылықпен күрестегі қызметі. XX ғ. басында қазақ халқы үшін қиын кезеңдер орын алды. Солардың ішіндегі халықтың саяси, әлеуметтік, экономикалық және демографиялық дамуына

кедергісін келтірген 1921-1922, 1931-1933 жж. ашаршылық еді. Осы тұста Ұ.Құлымбетов аштық басталған аудан-дарға көмек көрсету, азық-түлік, дәрігерлік көмекті ұйымдастыруда АРА ұйымына кеңес үкіметінің өкілі ретінде тағайындалды. Асханаларда азық-түліктің талан-таражға түспей, дер кезінде жеткізілуіне және тамақтандыру орындарына тек ашыққандардың тамақтандыру мәселесін тікелей қадағалап, жол берілген келеңсіздіктерге іс-шара қолдануға тікелей басшылық етті. Бірақ тұлғаның осы бағыттағы жұмыстары 1922 жылдың 17 мамырында «ашыққандарға берген көмек қорын талан-таражға салды» деген айыппен тергеуге алынып, 1923 жылдың ақпанына дейін абақтыға жабылды [7, 162-б.].

Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы. 1935 жылы Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің Ұлттар Кеңесіне Қазақ АКСР-ы бойынша сайланған мүшелер туралы Бүкілқазақстандық ІХ кеңестер съезінде Ұ. Құлымбетов Ұлттар Кеңесінің мүшесі болып сайланады [15, 8-п.].

Қайраткердің мемлекеттік істегі қызметінің ерекше болғандығын М.Қойгелдиевтің келесі сөзінен байқауға болады: «XX ғ. 20-30 жылдары қазақтың жер байлығын бөліске салмай, Орталық биліктің өктемдігіне қарсы шыққан қайраткердің бірі – Құлымбетов» [4, 2-б.], - деді. Ғалымның осы бір сөзінің өзі қайраткерге берілген шынайы баға екеніне көз жеткізуге болады.

Қиын-қыстау кезеңде туған халқының, еңбекші бұқараның болашағы үшін күрескен қайраткердің Қазақстандағы қуғын-сүргін құрбаны болғанын ұмытпауымыз керек. Көзі тірісінде тау тұлғалы азамат «Карлаг», «Алжир» саяси лагерлердің қазақ жерінде орналасуына қарсы болды. Алайда сталиндік сүргін қайраткерді қамауға алдыртып, 47 жасында «халық жауы» деген жаламен 1938 жылдың 22 наурызында атылады. Ел үшін аянбай, бар күш-жігерін жұмсаған азамат жазықсыз жаланың құрбаны болды. Бірақ, мұнымен саяси науқан бітпеді. Оның отбасы мүшелеріне, әсіресе әйелі Әйіш Құлымбетова «Отанын сатқан опасыздың жары» деген желеумен «АЛЖИР-ге» жер аударылды. Бұл лагер 1937 жылы 15 тамызда КСРО ПХК-нің №00486 бұйрығы негізінде Отанын сатқан отбасы мүшелеріне қарсы жаппай қудалау мен қамауға алудың ресми құжаты болды [16]. Осы лагерде 10 жылға жуық уақыт жұмыс жасаған. Ә.Құлымбетова туралы қызы Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның естелік-жазбасында: «Шешем 10 жыл бойы қой баққан. Мықты төзімі мен шыдамдылығының арқасында 1947 жылы аман-сау ортамызға оралды» [17, 1-б.], - деп жазады. Осы бір азапты, қиын күндер тек 1958 жылы КСРО Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының әділетсіз үкімінің шешімі бұзылып, ақталды.

Бүгінде кеңестік билік кезеңінде республика мүддесін қорғаған Ұзақбай Құлымбетов әр уақытта әділдікті, шындықты сүйген тұлға ретінде ел жадында қала бермек. Тәуелсіздік кезеңінде тұлғаға көрсетілген құрмет тарихи тұрғыдан әділетті құрмет деп есептейміз.

Қорытынды. Ұзақбай Құлымбетов жайында бүгінгі жас ұрпақ көп біле бермейді. Көп ақпараттарға қанық емес. Өмірінің соңына дейін халық мүддесі үшін қызмет жасап өткен қайсар ұлдың ерен еңбегі мен ерлігі – бүгінгі жастар үлгі аларлық айбынды іс. Тарихты мәңгі ететін – өз елін сүйіп, халқына қылтқысыз қызмет еткен Құлымбетов сынды тұлғалар екенін естен шығармауымыз керек. Оның өмір жолы қазақ елінің мемлекеттілігін нығайту, әл-ауқатын арттыру, өндірісін, ғылымы мен білімін жарқын жолға қою жолында сарп еткен күш-жігері, ерен еңбегі өз заманында күрескерліктің жарқын үлгісі болды.

Ғылыми мақаланы жазу барысында оның мақсат-міндетінде көрсетілген мәселелер толық орындалды деп есептейміз. Ұзақбай Құлымбетовтың өмір жолы, саяси-қоғамдық және шығармашылық қызметіне байланысты архив құжаттары мен жекелеген ғалымдардың зерттеу еңбектері негізіндегі маңыздылығы жоғары бұл мақала елеулі еңбектерге негіз болары сөзсіз. Мақалада қарастырылған мәселелер әлі де зерттеуді, болашақта тың деректермен толықтырылып, жаңа көзқарас тұрғысынан өз жалғасын табады деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив деректерінде (Құжаттар жинағы) / құраст. Г.М. Қаратаева, Қ.О. Алғабаева [т.б.]. – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, 2020. – 704 б.*

2. *Қайратұлы Б. «Ауыл молдасы» институты – қазақтың ұлттық рухани қайнар көзі болған // Ресми сайт islam.kz. 03.05.2023. URL: <https://islam.kz/kk/articles/atamura/auyl-moldasy-instituty-qazaqtyn-ulttyq-ruhani-qainar-kozi-bolgan-4248/#gsc.tab=0>*

3. *Ұзақбай Құлымбетов – қазақ билігінің ақсақалы: ғылыми зерттеулер, естеліктер және әұмырнамалық хикаят / құраст.: Х. Әбжанов [т.б.]. – Алматы: Алматы-Болашақ, 2022. – 512 б.*

4. *Қойгелді М. Туған халқының болашағы үшін күресті // Алаш айнасы. 18 наурыз 2011 ж. №47. – Б. 4-5.*

5. Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 14 сәуірдегі №2200 Заңы // Ресми сайт adilet.zan.kz. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200>
6. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы // Ресми сайт adilet.zan.kz. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>
7. Смағұлова С.О., Ермұхамедова А.Н. Ұ. Құлымбетовтың Қазақстандағы ашаршылықтарды ауыздықтаудағы қызметі // ҚР ҰҒА хабаршысы. №5, 2017. – Б. 161-170.
8. Айдырбекұлы К. Қайшылықты заман қайраткері // Ақтөбе газеті. №8(350), 2017 жыл 16 ақпан. – Б. 17.
9. Жүгенбаева Г. Ұзақбай Құлымбетовтың шығармашылық мұрасы // Ақтөбе газеті 2017 жыл 14 қаңтар. – Б. 25.
10. Өтеміс И. Қазақтың Құлымбетовын ескерусіз қалдырғанымыз қалай? // Ақтөбе газеті 2016 жыл 11 қазан. – Б. 27.
11. Бекжанұлы Е. Елі барда Құлымбетов ұмытылмайды // Ақтөбе газеті 2011 жыл 6 қыркүйек. – Б. 20.
12. Бекарыстан М. Халық жадындағы Ұзақбай // Ақтөбе газеті 2016 жыл 24 қараша. – Б. 35.
13. Ұзақбай Құлымбетов: естеліктер, зерттеулер, мақалалар және ғұмырнамалық хикаят. Құраст.: О. Қарабалына-Қазыбаева, Б. Мырзабай. – Ақтөбе: «NOBEL» баспаханасы, 2016. – 450 б.
14. Ұзақбай Құлымбетов. Материалдар мен құжаттар жинағы // Құраст. С.О. Смағұлова (жауапты), М.Р. Сатенова, Р.Е. Оразов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2017. – 416 б.
15. ҚР ОММ. Р-5-қ., 16-т., 38-іс., п. 8.
16. «АЛЖИР» лагерінің тарихы // Ресми сайт: museum-alzhir.kz. URL: <https://museum-alzhir.kz/kz/murazhai-turaly/alzhyr-lagerinin-tarihy>
17. Баймырза Л.Б. Жаппай жазалау құрбаны Ұзақбай Құлымбетов жайлы бірер сөз // Молодой ученый. 2018. №44.1 (230.1), 2018. – Б. 1-2.

References:

1. Yzaqbai Qulymbetovtyn memlekettik qyzmeti arhiv derekterinde (Quzhattar zhinagy) [Uzakbay Kulymbetov's public service in archival data (collection of documents)] / qurast. G.M. Qarataeva, Q.O. Algabaeva. Almaty, 2020. 704 b.
2. Qajratuly B. «Auyl moldasy» instituty – qazaqtyn ulttyq ruhani qajnar kozi bolgan [The Institute «Auyl moldasy» was a national spiritual source of the Qazaq people] // Resmi sajt islam.kz. 03.05.2023. URL: <https://islam.kz/kk/articles/atamura/auyl-moldasy-instituty-qazaqtyn-ulttyq-ruhani-qainar-kozi-bolgan-4248/#gsc.tab=0>
3. Uzaqbai Qulymbetov – qazaq biliginin aqsaqaly: gylimi zertteuler, estelikter zhane gumyrnamalyq hikayat [Uzakbay Kulymbetov – the elder of the Kazakh power: scientific research, memoirs and life story] / qurast.: H. Abzhanov [t.b.]. Almaty, 2022. 512 b.
4. Qojgeldi M. Tugan halqynyn bolashagy yshin kyrestti [Fought for the future of his native people] // Alash ajnasy. 18.03.2011. №47. B. 4-5.
5. Zhappai sayasi qugyn-syrginder qurbandaryn aqtau turaly Qazaqstan Respublikasynyn 1993 zhylgy 14 sauirdegi №2200 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 №2200 on rehabilitation of victims of mass political repression] // Resmi sajt adilet.zan.kz. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930002200>
6. Sayasi qugyn-syrgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi memlekettik komissiya turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2020 zhylgy 24 qarashadagy №456 Zharlygy [Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 №456 on the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression] // Resmi sajt adilet.zan.kz. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2000000456>
7. Smagulova S.O., Ermuhamedova A.N. U. Qulymbetovtyn Qazaqstandagy asharsylyqtardy auyzdyqtaudagy qyzmeti [] // QR UGA habarshysy. №5, 2017. B. 161-170.
8. Aidyrbekuly K. Qaishylygty zaman qairatkeri [] // Aqtobe gazeti. №8(350), 2017. B. 17.
9. Zhygenbaeva G. Uzaqbai Qulymbetovtyn shygarmashylyq murasy [Creative heritage of uzakbay Kulymbetov] // Aqtobe gazeti 14.01.2017. B. 25.
10. Otemis I. Qazaqtyn Qulymbetovyn eskerusiz qaldyrganymyz qalai? [How did we ignore the Kazakh Kulymbetov?] // Aqtobe gazeti. 11.10.2016. B. 27.
11. Bekzhanuly E. Eli barda Qulymbetov umytylmaidy [Eli barda Kulymbetov is not forgotten] // Aqtobe gazeti 06.09.2011. B. 20.

12. Bekarystan M. Halyq zhadyndagy Uzaqbai [Uzakbay in the memory of the people] // Aqtobe gazet. 24.11.2016. B. 35.
13. Uzaqbai Qulymbetov: estelikter, zertteuler, maqalalar zhane gumyrnamalyq hikayat [Uzakbai Kulumbetov: memoirs, research, articles and life story] / Qurast.: O.Qarabalina – Qazybaeva, B.Myrzabai. Aqtobe: «NOBEL» baspahanasy, 2016. 450 b.
14. Uzaqbai Qulymbetov. Materialdar men quzhattar zhinagy [Uzakbai Kulumbetov Collection of materials and documents] // Qurast. S.O. Смазглова (zhauapty), M.R. Satenova, R.E. Orazov. Almaty, 2017. 416 b.
15. QR OMM. R-5-қ., 16-т., 38-іс., p. 8.
16. «ALZHIR» lagerinin tarihy [History of the camp «ALZHIR»] // Resmi sajt: museum-alzhir.kz. URL: <https://museum-alzhir.kz/kz/murazhai-turaly/alzhyr-lagerinin-tarihy>
17. Baimyrza L.B. Zhappai zhazalau qurbany Uzaqbai Qulymbetov zhaily birer soz [A few words about the victim of mass executions Uzakbay Kulymbetov] // Molodoo uchenyi. 2018. №44.1 (230.1), 2018. B. 1-2.